

2.3. Співвідношення філософії та психології в "духовних науках"

Вільгельм Дільтей, безперечно, є яскравим представником філософського психологізму. Стверджуючи це, ми виходимо з того, що психологізм ХІХ століття не був якимось простим і однорідним явищем – він мав різноманітні вияви. Беручи до уваги це припущення, можна уточнити, що психологізм В.Дільтея є цілком оригінальним і відмінним, наприклад, від психологізму Й.Гербарта, Г.Фехнера, В.Вундта й інших репрезентантів цього феномену.

Взагалі треба підкреслити, що філософський психологізм – це не напрям або школа, це скоріше певна наукова настанова (можна використати тут поняття "парадигма"), чи певний спосіб розуміння філософії та її співвідношення з іншими науками. Головною тут є тенденція тлумачення філософії, а також інших гуманітарних наук як таких, що у своїй структурі, змісті та поняттях так або так залежать від психологічного аналізу душевного життя особистості. В.Дільтей, безперечно, саме так підходить до побудови системи "духовних наук", тому його постань є дуже цікавою в контексті розвитку філософського психологізму ХІХ – початку ХХ століття.

Філософія В.Дільтея достатньо популярна на Заході, зокрема в Німеччині. Проте в українській історії філософії ця постать залишається малодослідженою. Лише останнім часом можна помітити підвищення зацікавленості філософією життя В.Дільтея серед російських дослідників (В.Бібіхін, А.Будаєв, А.Лизлов, І.Михайлов, В.Моїсеєв), серед яких слід особливо виокремити працю М.Плотнікова "Життя та історія. Філософська програма Вільгельма Дільтея" [64], що стала передмовою до розпочатого у 2000 році видання зібрання творів В.Дільтея російською мовою. Відповідно, й в Україні останнім часом з'явилися дисертації, присвячені окремим аспектам філософії В.Дільтея (І.Ляшенко [48], Т.Філіппова [75]), а також і монографічні дослідження, які бодай частково присвячені цьому філософу (О.Базалук [4]);

нарешті, можна відзначити досвід першого перекладу творів В.Дільтея українською мовою [28].

Втім, повторимося: філософія В.Дільтея залишається малодослідженою в Україні, зокрема його ставлення до явища філософського психологізму. Саме тому ми вважаємо за доцільне дослідження дільтеївської програми побудови системи "духовних наук" з погляду місця в цій програмі психології та її співвідношення з філософією, з тим, щоб виявити ставлення В.Дільтея до філософського психологізму та його окремих виявів.

Вільгельм Дільтей зазвичай характеризується як представник "філософії життя". Проте важливо зрозуміти, що саме вкладалося філософом у поняття "життя". Зокрема, ми знаходимо таке визначення: «Життя – це внутрішнє співвідношення психічних явів у пов'язаності (Zusammenhang) особистості» [27, с.129]. Відповідно, життєвий досвід окремої особистості – це "зростаюче усвідомлення та рефлексія про життя", тобто знаходження закономірностей в окремих виявах доцільної поведінки людини, а життєвий досвід суспільства – це регуляція людських відчущань і інстинктів, їх обмеження в ім'я "вищих духовних почуттів і прагнень".

Провідною ідеєю філософії В.Дільтея було розрізнення "наук про природу" і "духовних наук" (Geisteswissenschaft), доведення специфіки останніх, пов'язаної саме з тим, що вони стосуються сфери безпосереднього людського *переживання* (Erlebnis). Власне, це доведення пов'язане з утвердженням пріоритету, якщо не сказати – винятковості, внутрішнього досвіду людини, досвіду свідомості. «Виключно у внутрішньому досвіді, у фактах свідомості я знайшов міцне підґрунтя для своєї думки» [21, с.273], – пише філософ у першому томі фундаментальної, хоча й незавершеної праці "Вступ до духовних наук" (Einleitung in die Geisteswissenschaften, 1880). Будь-яка наука починається з досвіду, а будь-який досвід пов'язаний зі станами нашої свідомості й зумовлений цілісністю нашої природи. З цього погляду, який Дільтей називає "теоретико-пізнавальним", «наш образ природи в цілому виявляється простою тінню, яку відкидає прихована від нас дій-

сність, у той час як реальність, як вона є, ми маємо, навпаки, тільки в даних внутрішнього досвіду й у фактах свідомості» [там само, с.273-274]. Така "переорієнтація" погляду (принаймні, якщо мати на увазі матеріалістично-натуралістичну позицію, що більше була притаманна природознавцям) дозволяє Дільтею обґрунтувати право на самостійне існування "духовних наук" і їх принципову відмінність від природознавства – відмінність, яка означає не певну недосконалість, як це розумілося зазвичай (недостатню точність, неможливість логічного доведення тощо), а навпаки, певну перевагу, пов'язану з відношенням до цієї "справжньої" реальності фактів внутрішнього досвіду.

На перший погляд, Дільтей постає продовжувачем лінії емпіризму та суб'єктивізму, яку в різних варіантах розвивали філософи Нового часу, особливо в Англії та Німеччині, орієнтуючись головно на дослідження пізнавальних здібностей суб'єкта. Проте він сам відокремлює себе від цієї лінії (згадаймо красномовну думку про те, що в жилах суб'єкта, сконструйованого Локом, Г'юмом і Кантом, тече не справжня кров, а розріджений сік розуму як голої розумової діяльності). Натомість Дільтей намагається розглядати людину не як суто гносеологічного суб'єкта, а в "різноманітності її сил і здібностей", як істоту, яка має волю, почуття й уявлення.

Ці сторони людського єства нероздільні, і вони виявляються відповідним чином у будь-яких виявах людської діяльності, у тому числі в діяльності пізнавальної. Тому, характеризуючи метод "духовних наук", філософ пише: «Кожен складник сучасного абстрактного, наукового мислення я порівнюю з цілим людської природи, якою її являють досвід, вивчення мови та історії. І тут виявляється, що найважливіші складники нашого образу дійсності і нашого пізнання її, а саме: жива єдність особистості, зовнішній світ, індивіди поза нами, їх життя в часі, їхня взаємодія – все може бути пояснене, виходячи з цієї цілісності людської природи, яка у волі, відчутті й уявленні лише розгортає різні свої сторони» [21, с. 274]. Лише такий підхід, а не чистий гносеологізм (так

само як і різноманітні метафізичні доктрини), може бути, за В. Дільтеєм, основою для філософії.

Що таке, власне, для Дільтея філософія? Він відповідає на це питання у своїй праці "Сутність філософії" (Das Wesen der Philosophie, 1907), яку можна вважати класичним прикладом застосування історичного методу в царині "духовних наук". Використовуючи при цьому систематичний підхід, Дільтей лише показує його неспроможність – лише історичний погляд відкриває справжню сутність філософії як висхідного "духовного прагнення", яке міститься в самій структурі людини – історичної істоти, "породження часу". Усвідомлення духу як історичного світу дозволяє побачити, що різні історичні форми філософії утворюють насправді духовну єдність, у той час як у своїй індивідуальності вони постають як обмежені й однобічні.

Можна сказати, що В.Дільтей намагається подолати те провалля між суб'єктом і об'єктом, до якого прийшла новочасна філософія, гносеологізуючи суб'єкта. Для такого абстрактного, неісторичного суб'єкта, який лиш уявляє, "зовнішній світ завжди залишається лише феноменом", і Дільтей, власне, не заперечує цей "феноменалізм".

Проте він постулює існування "справжньої реальності", яка дана людині в її внутрішньому досвіді, в її переживанні – саме як життя, а не як уявлення. Йдеться, власне, не лише про досвід людського "я", – Дільтей стверджує, що в цьому внутрішньому досвіді "нам одночасно і з не меншою достовірністю дана також і зовнішня дійсність», при цьому про цей зовнішній світ ми дізнаємося не за допомогою умовиводів щодо причиново-наслідкового зв'язку, а безпосередньо, з життя нашої особистості. «Так розширюється горизонт досвіду, який, як здавалося при першому наближенні, дає нам свідчення лише про наші власні внутрішні уявлення; разом з нашою життєвою єдністю нам одразу даний і цілий зовнішній світ, і інші життєві єдності» [21, с.275].

Такий методологічний підхід, орієнтований на внутрішній досвід людини як практично єдину справжню реальність, вочевидь має психологічне спрямування. При цьому ця наука,

досліджуючи сферу фактів, даних у внутрішньому досвіді (без будь-якого впливу з боку відчуттів), не просто отримує право на існування, а претендує на статус засадничої науки, з якої випливають і першопринципи нашого пізнання, і першопринципи наших дій. Специфікою психологізму Дільтея у цьому зв'язку є те, що він, власне, не висуває чисту психологію на роль першої науки, а показує, як структура нашого душевного життя відображається на нашому пізнанні, нашій діяльності та її результатах ("системах культури"), що визначає необхідність психологічного підходу (психологічної методології), або краще – історико-психологічного підходу до дослідження суспільно-історичних процесів.

Так, виходячи з чуттєво-пізнавально-воліючої структури людського душевного життя, В.Дільтей визначає три обов'язкових "класи висловлень", які містять "духовні науки". По-перше, це опис сприйняття, або історична компонента пізнання. По-друге, це абстрагування закономірностей, або теоретичний складник пізнання. Нарешті, це оцінні судження, або практична компонента "духовних наук". «Факти, теореми, оцінні судження й правила – з цих трьох класів висловлень і складаються науки про дух. І взаємозв'язок між історичним, абстрактно-теоретичним і практичним напрямками думки пронизує науки про дух як спільна їм усім основна риса» [21, с. 303], пов'язана із структурою душевного життя особистості.

Відповідно, «в життєвих єдностях, у психофізичних індивідах аналіз знаходить ті елементи, з яких вибудовуються суспільство та історія, а вивчення цих життєвих єдностей утворює основну групу наук про дух» [там само, с.305], до якої В.Дільтей відносить психологію та антропологію.

Ще раз підкреслюючи фактичну перевагу "духовних наук" над науками про природу, пов'язану з "більш справжнім" характером реальності, що в них досліджується, філософ звертає увагу на те, що в природознавстві первісні елементи виокремлюються гіпотетично та аналітично, в той час як у "духовних науках" «такими елементами є реальні єдності, фактично дані у внутрішньому досвіді». Крім цього, у природознавстві найдрібніші елементарні частки не здатні до якогось самостійного існу-

вання, в той час як у духовних науках первісні елементи – це «індивіди, психофізичні єдності, кожна з яких відрізняється від будь-якої іншої, кожна – цілий світ» [там само]. Складається враження, що індивідуальність і життєвість духовного світу дає Дільтею ще й якесь естетичне задоволення.

Отже, психологія (разом з антропологією) все ж постає як одна з основних "духовних наук". Але ця наука, за Дільтеєм, не зовсім збігається з традиційним розумінням психології – як емпіричної, так і раціональної, – яке було на той час, і з відповідними її формами. Психологія, власне, займається індивідом як таким, але, за Дільтеєм, індивід не існує поза або до суспільства, тому психологія неминуче переплітається з іншими "духовними науками" (тобто науками про суспільство), а вони у свою чергу знаходять у ній своє обґрунтування. «У такому розумінні антропологія і психологія виявляються основою будь-якого пізнання історичного життя, так само як і всіх норм, якими керується суспільство і за якими воно розвивається» [21, с.308].

Психологія здатна виконати завдання такої засадничої науки, лише перебуваючи у межах наукової дескрипції, констатації фактів і фактичних закономірностей. Тут В.Дільтей дистанціюється від інших виявів психологізму, зокрема, від лінії Й.Гербарта і Г.Спенсера, формулюючи це як відмінність описової психології від психології пояснюючої (*Ideen über eine beschreibende und zergliedernde Psychologie*, 1894), що намагається пояснити структуру духовного життя за допомогою дедукції, виходячи з певних гіпотетичних припущень. Тим самим вона переносить до сфери "духовних наук" методологію наук природничих. Вона «встановлює систему причинового зв'язку, що має претензію на пояснення всіх явищ душевного життя. Вона бажає пояснити будову душевного світу, з його складниками, силами і законами, так само, як хімія чи фізика пояснюють будову тілесного світу» [25, с.9].

Понад те, якщо природні науки мають у своєму арсеналі поруч із гіпотетичним методом додаткові засоби для перевірки суто індуктивних висновків у вигляді експерименту і математичного апарату, то пояснююча психологія ризикує ні-

коли не вийти за межі боротьби різних гіпотез. Питання правомірності перенесення у сферу душевного життя причинового зв'язку залишається нерозв'язаним.

У зв'язку з цим В.Дільтей відзначає заслуги психофізики Фехнера як науки, що торкається важливих межових структур психофізичного світу. Проте у "перемогу" цього напрямку Дільтей не вірить. Адже «якщо ця наука зуміє повністю заповнити прогалини, що існують між фізіологією і психологією», вона «буде вимушена вбудувати це співвідношення в загальне уявлення про причинний взаємозв'язок усієї дійсності» [21, с.311], що означатиме перенесення причинового пояснення у сферу "духовних наук".

Для Дільтея цілком зрозуміла неправомірність такого кроку, адже це означає застосування до "духовних наук" методології наук про природу, а для нього принциповим є захист автономії "духовних наук", відтак – пошук адекватної для них методології. Право на таку автономію, як уже зазначалось, обґрунтовується реальністю фактів внутрішнього душевного життя, переживання, на відміну від зовнішності фактів, які людина отримує через відчуття. Пов'язаність душевного життя є первісною даністю, яка має не пояснюватись, а досягатися на підставі переживання. Це стосується як душевного життя окремої людини, так і душевного життя суспільства, точніше – тих систем культури, які складаються як колективний витвір душевного життя людей. Відповідно, гіпотези і причинове пояснення в описовій психології і "духовних науках" відіграють зовсім іншу роль. «У пізнанні природи пов'язані комплекси встановлюються завдяки створенню гіпотез, натомість у психології саме пов'язані комплекси є первісними і поступово даються у переживанні: життя існує скрізь лиш у вигляді пов'язаного комплексу» [25, с.16]. Дільтей, отже, визнає значення експерименту і математичних методів лише для "межових сфер природи і душевного життя" ("психофізика"), проте "в центральних сферах психології" вони вже не можуть відігравати такої ролі.

Саме з панування пояснюючої психології, яка нездатна розв'язати поставлені завдання, Дільтей виводить, по суті, кризу філософії взагалі, розвиток скептицизму та голого ем-

піризму. Це виявляється, зокрема, у прагненні конкретних “духовних наук” виключити будь-яке психологічне обґрунтування (те ж саме стосується й теорії пізнання, хоча вона не є частиною “духовних наук” і взагалі не впливає з психології, а стоїть поруч із нею). Проте «будь-яка спроба створити досвідну науку про дух без психології також ніяк не може дати позитивний результат» [25, с.20-21].

Удаючись до фактичної психологічної редукції, Дільтей впевнено стверджує, що будь-яка “духовна наука” – релігієзнавство, юриспруденція, державознавство, історія і теорія літератури та мистецтва, – має справу перш за все з фактами психіки, а тому тільки з них і можуть бути зрозумілими. «Як культурні системи – господарство, право, релігія, мистецтво і наука, – і як зовнішня організація суспільства в союзи родини, громади, церкви, держави виникли з живого зв’язку людської душі, так вони не можуть зрештою бути зрозумілими інакше, ніж з того самого джерела. Психічні факти утворюють їх найважливіший складник і тому вони не можуть бути пізнані без психічного аналізу» [25, с.22]. Очевидно, залишається незрозумілим – чи психологічний аналіз є *необхідним і достатнім* методом дослідження суспільних явищ, чи тільки *необхідним, але недостатнім*, тобто таким, який має поєднуватися з іншими методологіями, які мають відображати власну специфіку суспільних явищ.

Те ж саме стосується теорії пізнання. Дільтей критикує спробу повного відокремлення теорії пізнання від психології, яку він добачає в кантівському і неокантіанському трансценденталізмі (можна тут говорити, очевидно, і про Гусерля). Кант і кантіанці насправді у своїх гносеологічних побудовах використовують душевні зв’язки і психологічні поняття немовби неусвідомлено, не контролюючи цей процес, – оскільки не користуватися цим людина просто не може. Тому фактично кантіанство належить до певної психологічної школи, що позначилося на його гносеології – «сучасне Канту вчення про здібності з його класифікаціями призвело до різких відособлень, до межових перегорожок у його критиці розуму» [25, с.23-24].

Отже, теорія пізнання також потребує «свідомого і наукового підведення підґрунтя у вигляді ясного розуміння душевного

зв'язку» [там само, с.25]. Нічим не зумовлена теорія пізнання є ілюзією. Вона отримує загальнозначущі й достовірні твердження з інших наук, і так само вона має ґрунтуватися на достовірних твердженнях (а не на гіпотезах!) описової психології. Втім, її ставлення до психології особливе, оскільки душевний зв'язок утворює безпосереднє підґрунтя процесу пізнання, тому процес пізнання може вивчатися лише всередині цього душевного зв'язку. При цьому психологія має методологічну перевагу в тому, що душевний зв'язок дається їй безпосередньо, у вигляді дійсності, що переживається.

Виходячи з цього, В.Дільтей так формулює співвідношення психології і теорії пізнання: «Основа теорії пізнання полягає у живій свідомості та загальнозначущому описі цього душевного зв'язку. Теорія пізнання не потребує закінченої, завершеної психології, проте будь-яка завершена психологія є лише науковим утіленням того, що є підґрунтям теорії пізнання. Теорія пізнання є психологією в русі, й до того ж у русі, спрямованому до визначеної мети. Основою її є самосвідомість, яка охоплює всю наявність душевного життя в неспотвореному вигляді: загальнозначущість, істинність, дійсність усвідомлено визначаються лише з цієї наявності» [25, с.27].

Отже, загальний метод, який застосовується Дільтеєм до пояснення історичних явищ, – «спочатку досліджується історичний досвід, а потім сукупність даних, які містяться в цьому досвіді, уводиться в межі психічної закономірності» [27, с.80].

Гуманітарно-науковий метод – це «постійна взаємодія переживання і поняття» [там само, с.11]. Слід підкреслити, що поняття "гуманітарний" для Дільтея означає "пов'язаний з внутрішнім людським досвідом". Дільтей, проте, не підтримує пряму "психологізацію" філософії, тобто сприйняття її як суто гуманітарної науки – науки про внутрішній досвід, тобто, фактично, як психології (лінію Г'юма, Сміта, Бентама, Міля, Бена, Бенке). Такий підхід, на його думку, не задовольняє стосовно філософії вимогам загальнозначущості знання. Власне, такий підхід не пояснює основних функцій філософії, які, як показує Дільтей в історичному аналізі, виявляються в її прагненні до універсальності й обґрунтування, в постійній боротьбі метафі-

зичного проникнення у світову та життєву загадку і позитивістських вимог загальнозначущості цього знання.

Оскільки всі історичні вияви духу (в тому числі й філософія) розуміються на підставі внутрішньої сутності душевного життя, а "розрізняє" цю сутність описова психологія, остільки саме вона визначає "ніби з середини" функції філософії та її співвідношення зі спорідненими духовними виявами. Отже, основні функції філософії, які можна встановити емпірично (тобто з історії філософії), виростають «з основних властивостей душевного життя з внутрішньою неодмінністю» [27, с.69]. Філософія, отже, закладена у внутрішній структурі психічного життя кожної людини (в єдності її свідомості, воління, бажання), й тому «будь-яка людська дія має тенденцію досягти філософської свідомості» [там само, с.70].

Відповідно, оскільки «закономірності окремої душі набувають форм закономірностей людського життя», що вивчається соціальною психологією, виникають однакові структури духовного життя суспільства – системи культури, в яких своє визначене місце посідає філософія, що виконує функцію «ставлення до світової та життєвої загадки за допомогою загальнозначущих понять» [там само, с. 71].

Разом із релігією та поезією – кожна у свій спосіб – філософія формує певний світогляд ("інтерпретацію дійсності"), причому розбіжності та взаємні переходи філософського, релігійного та художнього світоглядів визначаються, знову ж таки, розбіжностями у структурі душевного життя.

Світогляд посідає центральне місце у філософії. При цьому, на відміну від релігійного, він є універсальним і загальнообов'язковим, а на відміну від поетичного, є силою, що прагне перетворювати життя. Світогляд у поняттях, обґрунтований і піднесений до статусу загальнообов'язковості, називається метафізикою. Дільтей виокремлює три типи метафізики, що прямо визначені характеристиками душевного життя людини, – матеріалістичний (натуралістичний), об'єктивний ідеалізм та ідеалізм свободи. Кожен із зазначених типів, зберігаючи певну цілісність, у той же час є однобічним, оскільки розглядає світ під кутом зору якогось одного відношення, тобто одного боку душевного життя – пізнання, чуттів або

воління. «Кожен із цих світоглядів містить у сфері предметного розуміння синтез світопізнання, оцінки життя і принципів поведінки. Їх сила в тому й полягає, що вони надають особистості в її різних діях внутрішню єдність. Притягальна сила і можливість послідовного розвитку кожного з них полягає в тому, що він думкою охоплює складне життя з погляду якогось одного нашого відношення, згідно із законами цього відношення» [27, с.120]. Треба сказати, що ставлення Дільтея до метафізики суперечливе, і в основному негативне – свою філософію життя він відносить до неметафізичних типів філософування, адже вона використовує не тільки мислення в поняттях, а ще й переживання, а тому досягає не одностороннього, а цілісного розуміння.

Дільтей, отже, виправдовує існуючі історичні форми філософії структурою душевного життя людини. Цю душевну структуру складає причинове пізнання дійсності, переживання цінності, значення і смислу, і воляова поведінка, що містить мету і правило утримування волі. Ця структура визначає різне ставлення суб'єкта до світу. В силу неможливості звести ці три структурні елементи душевного життя до єдиного первня (відповідно, до першопричини, безумовної цінності або вищої мети), метафізика як щось цілісне неможлива – вона завжди буде схилитися до певної односторонності, пов'язаної з одним із цих відношень. Інакше кажучи, неможлива філософія як остаточне і повне пояснення світу – філософія існує тільки як зміна історичних і метафізичних типів [див.: 27, с.124].

Філософія є «самоусвідомленням духу». У цьому розумінні вона є не тільки світоглядом, а й наукою, яка перебуває у певному відношенні до інших цільових систем культури – науки, життєвого досвіду, практичних порядків. Філософію можна визначити як «основну науку, предметом якої є форми, правила і зв'язок всіх процесів мислення, а метою – досягнення загальнозначущого знання» [27, с.128]. Інакше кажучи, філософія як наука – це логіка і теорія пізнання. Філософія також є «очищенням і обґрунтуванням» життєвого досвіду (тобто, по суті, вченням про життєві цінності, звільнені від суб'єктивності – аксіологією). Філософія є також «усвідомленням волі, її правил, цілей і благ» [там само,

с.132], тобто вона піддає аналізу всю практичну сторону життя (сферу моральної свідомості в широкому розумінні – господарство, право, політику), формуючи при цьому стимули для її розвитку та вдосконалення.

Сутність та існування філософії, отже, визначається докорінними властивостями людського духу – його потребою в усвідомленні своїх дій, у внутрішній стрункості поведінки, взагалі в тому, що «будь-який душевний стан шукає собі міцну опору, звільнену від умовності» [27, с.141]. Філософія існує тому, що існує людина.

Отже, програма побудови системи "духовних наук" Вільгельма Дільтея має виразний психологічний характер. Його обґрунтування специфіки цієї сфери наукового пізнання, на відміну від природознавства, пов'язане з тим, що всі ці науки так або так торкаються сфери внутрішнього душевного життя людини, яке дається нам не як зовнішній об'єкт, а безпосередньо переживається нами. Тому не тільки власне індивідуальна психологія, а й усі інші науки, які торкаються життя людини, мають використовувати не тільки методи логічного аналізу, а й у першу чергу методи "переживання" (Erlebnis) та "розуміння" (Verstehen). Відповідно, основу цієї методології становить описова психологія, яка разом з історичним аналізом утворює підґрунтя будь-якої з "духовних наук", у тому числі й філософії.

Сутність філософії є особливою, оскільки, на відміну від науки як такої, вона також утворює світогляд, прагне розв'язати "світову та життєву загадку", при цьому робить це на засадах універсальності та загальнозначущості. Проте всі історичні форми філософії – остільки, оскільки вони набувають форм метафізики, тобто "світогляду в поняттях", – залишаються обмеженими й однобічними. Ця їх однобічність пояснюється В.Дільтеєм знову ж таки тим, що вони по суті відображають окремі властивості, або сторони структури душевного життя людини. Для того, щоб філософія виконала свої функції, вона має бути не метафізикою, а філософією життя (Lebensphilosophie), тобто виходити, знову ж таки, з пов'язаності людської природи і цілісності структури душевного життя.